

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Berek Patrícia

„Kertelés nélkül...”

Mindszenty József bíboros

az 1956. november 3-i rádióbeszéd tükrében

Doktori (PhD) értekezés

Történettudományi Doktori Iskola, vezető: **Dr. Óze Sándor DSc**

Témavezető: **Dr. M. Kiss Sándor PhD**

I. Az értekezés célja, felépítése

Kevés olyan rádióbeszéd hangzott el a történelem során, amely évtizedekkel a beszélő halála után is olyan élénk visszhangot vert volna, mint Mindszenty József 1956. november 3-i rádióbeszéde. Hatása nem csupán annak tulajdonítható, hogy ez a rádiószózat a magyar történelem egy kiemelt pillanatában hangzott el a legnagyobb lélekszámú egyház vezetőjétől. Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése előtti utolsó órákban, élő adásban elmondott rádióbeszéd évtizedeken át a kádári propaganda szándékosan eltorzított értelmezésében maradt meg a közemlékezetben. E dolgozat elsődleges célja, hogy kilépjen az évtizedek óta egymással vitatkozó értelmezések, narratívák, elítélő – vagy éppen utólag magasztaló – vélemények keretéből.

A dolgozat összeveti az 1956. november 3-i rádióbeszéd írásban megjelent szövegét a szó szerint elhangzottakkal, majd a beszélő későbbi saját közlése szerinti, szándékolt értelmezésével is. Kitér a rádióbeszéd megfogalmazásának körülményeire, az előzetes egyeztetésekre, valamint az elhangzását megelőző egyházi és közéleti nyilatkozatokra is. Ez megkerülhetetlen, mert a tárgyalt rádióbeszéd – és számos, később vitatott részlete – önmagában nem, kizárólag ezek kontextusában értelmezhető.

Egy rádióbeszéd esetében fontos tényező a befogadó közeg, a hallgatóság, és annak előzetes elvárása. Mindszenty József a történeti előzmények miatt morális viszonyítási pontként, megkerülhetetlen közéleti tényezőként lépett be a parlamenti stúdióba 1956. november 3-ának estéjén. Ezért a dolgozat vizsgálja a beszélő előéletét is: Mindszenty József 1945 és 1948 közötti közéleti fellépését, konfliktusait, ezek hátterét, az őt körülvevő politikai környezetet – valamint az ellene folytatott sajtóhadjáratot. Utóbbit kizárólag az MTI híreire szűkíti a dolgozat, mert ezek a hírek hangzottak el a Magyar Rádió híradásaiban is, ami a hallgatóság előtt önmagában is hitelességet, egyfajta hivatalos keretet kölcsönzött a bíboros elleni sajtóhadjáratban sulykolt üzeneteknek. Ennek a kampánynak a hatása visszacseng a bíboros 1956-os beszédét megelőző várakozásokban, a vegyes fogadtatásban, és a későbbi, eltorzított értelmezésekben is.

A beszéd általában sem elválasztható a beszélőtől, az ő személyiségétől, mint forrástól. Az üzenetet azonban nemcsak a közlő szándéka, hanem a befogadó szubjektív percepciója is formálja. Éppen ezért minden esetben – így az 1956-os Mindszenty-beszéd esetében is – jogos a kérdés: vajon arra reflektálunk utólag, amit a beszélő ténylegesen mondott, vagy inkább saját gondolatainkra, képzeleteinkre, amelyeket a beszélő személyéhez társítunk? Ennek

a kérdésnek a megválaszolására is kísérletet tesz a dolgozat a beszéd hazai és külföldi fogadtatásának, a spontán reflexiók, valamint a kádári narratíva által irányított reflexióknak a vizsgálatával.

A beszéd tartalma mellett legalább ennyire fontos a beszéd fogalmazójának a személyisége. Ez a sokat vitatott rádiónyilatkozat ugyanis csak Mindszenty (Pehm) József bíboros személyisége, papi szerepfelfogása, és egész életpályája tükrében érthető meg a maga teljességében. Az 1956. november 3-i rádióbeszédet egy élő, érző ember mondta el, aki saját korának és egyéni szocializációjának lenyomata volt. Ezért a dolgozat górcső alá veszi magát a történelmi személyiséget is, a gazdag élet vizsgálatát leszűkítve azokra a tényezőkre, amelyek segítenek megérteni a mozgatórugókat, amelyek a rádióbeszéd megfogalmazásakor a bíboros tollát vezették. Végezetül: a hitelességről és önazonosságról minden egyes ember esetében a szavak és a tettek összhangja beszél. Ezért a dolgozat célja az 1956-os szavak és a korábbi tettek összevetése is – vagyis annak vizsgálata, mit mondott a beszélő, és hogyan cselekedett a gyakorlat síkján akkor, amikor cselekedni volt módja. Ezt a cselekvési mozgásteret pedig sokkalta szűkebbre szabta a történelem, mint Mindszenty József bíboros erkölcsi, közéleti és történelmi hatósugarát.

II. A disszertáció módszertana

A bíborossal kapcsolatban megjelent könyvtárnyi irodalomnak csak egy részét dolgozza fel a disszertáció, elsősorban azokra a munkákra koncentrálva, amelyek fontosak a beszéd és környezetének, valamint magának a beszélőnek a megértéséhez. Külön csoportot képeznek a megjelent művekben az iskolai történelemtankönyvek, amelyek nemzedékek Mindszenty-képét befolyásolták. A tankönyvek összevetéséhez az Országos Pedagógiai Könyvtártól kaptam segítséget. A makacsul fennmaradó kádári narratívát szemléltetik azok a művek, amelyek az MSZMP által irányított reflexió szellemében születtek, ezeket is külön kategóriába sorolva ismerteti a dolgozat. A bíboros ellen 1945-1948 között folytatott sajtóhadjáratot a Magyar Távirati Iroda híreire szűkítve ismertetem, ehhez az MTI szabadon hozzáférhető digitális archívumát hívtam segítségül. Az 1956-os rádióbeszédet megelőző, valamint a bíboros szerepvállalásához fűződő várakozásokat a Szabad Európa Rádió 1956-os archív anyagain keresztül szemléltetem, amelyeket az Országos Széchényi Könyvtár tett digitálisan hozzáférhetővé.

A dolgozat technikai szempontból is összehasonlítja és elemzi Mindszenty rádióbeszédének felvételeit. Az 1956. november 3-án este – élő adásban csak egyetlen alkalommal – elhangzott beszédre eddig három felvétel került elő. Ezeket öt különböző digitális példányban őrzik az archívumok. A felvételek hangminőségüket és időtartamukat tekintve is lényegesen eltérnek egymástól. Ez a tény önmagában indokolta annak vizsgálatát, hogy történt-e technikai, illetve tartalmi manipuláció a később tendenciózusan félremagyarázott beszéd felvételeivel. (Technikai manipuláció alatt a felvétel minőségének javítását vagy torzítását célzó, hangszintet vagy háttérzajt módosító beavatkozásokat, míg tartalmi manipuláció alatt a vágás-szerkesztés során történt, a mondanivalót lényegesen csonkító kivágásokat, vagy ellenkezőleg: az eredeti nyilatkozatban el nem hangzott beillesztéseket értjük).

A felvételeket döntően a Magyar Rádió Archívumában (ma már az MTVA része) vizsgáltam, de nélkülözhetetlen segítséget kaptam az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tárától is. A dolgozat kitér a hangfelvételek történetére, hangminőségére, valamint őrzési helyükre juttatásuk körülményeire is. A technikai vizsgálat célja volt emellett az is, hogy megkíséreljük rekonstruálni: az adott kor technikai lehetőségei és akadályai mellett milyen minőségben hallhatta a beszédet a kor rádióhallgatója. Hallhatta-e pontosan, érthette-e egyáltalán? Az esetleges szándékos, vagy csupán technikai zavarójelek meglétének vizsgálatához a rádióarchívum munkatársaitól (Simon Lászlótól és Szőke András Zsolttól), valamint Balás B. Dénes rádiótechnikustól kaptam segítséget. A vizsgálatához használt szoftverek: IzotopeRX7, illetve az Audacity hangvágó program.

III. Eredmények, kérdésfelvetések

E dolgozat elsődleges célja a fókuszváltás volt: az, hogy a máig sokat vitatott beszéd egymással felelő értelmezései helyett magára a beszédre, annak tartalmára, és a beszélő szándékára irányítsa a figyelmet – arra a szándékra, ami valóban mozgatta őt, nem pedig arra, amit tulajdonítunk neki. Reményeim szerint e dolgozat hozzájárul a beszéd tárgyyszerű vizsgálatához és értelmezéséhez.

A beszélő, vagyis Mindszenty József személyiségének teljes körű feltárásával adós maradt ez a dolgozat, hiszen ez nem megoldható a történettudomány eszközeivel. Remélhető azonban, hogy a megértéshez valamelyest közelebb juthatunk általa. Magát az életpályát területi okokból csak részlegesen vizsgálhattam, kimondottan azon szempontokra koncentrálni,

amelyek az 1956-os rádióbeszéd fogalmazójának motivációit tárhatják fel. A rádióarchívum munkatársainak köszönhetően a dolgozat a remélhető legteljesebben bemutatja, és technikai szempontból is elemzi a beszédről fennmaradt felvételeket, megmagyarázva a jelentős eltéréseket a felvételek időtartamában és hangzásminőségében. Különösen nagy ajándéknak élttem meg, hogy az archívumi munkatársaknak és a zenei szerkesztőnek hála, sikerült azonosítani a korábban nem azonosított orgonazenét (Bach c-moll passacaglia és fúga), amelyet Mindszenty beszéde után hallhattak a rádióhallgatók.

Bizonyos kérdésekre válaszolni igyekszik, míg más kérdéseket csupán felvethet, de válasz nélkül hagy a dolgozat. Választ kerestem például arra a kérdésre, hogy vajon politizált-e Mindszenty József, ahogyan azzal vissza-visszatérően vádolják, illetve haszna, vagy kára volt-e inkább rendíthetetlen magatartásának. Erre a kérdésre objektív és kétséget kizáró válasz nehezen adható. Magyarország történelmének egyik legturbulensebb időszakában egy olyan ember töltötte be a magyar katolikus egyház legmagasabb tisztségét, aki alapvetően önjáró, autonóm és konfrontatív személyiség volt. Egyházi vezetői pozíciójában személyisége közéleti dimenziót kapott.

Korának történéseit Mindszenty nem reálpolitikai összefüggések figyelembevételével vizsgálta. Kortársainak többségét megelőzve ismerte fel ugyanakkor, hogy a kommunizmus totális uralomra tör – ezért nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy működni hagyjon egy vele ellentétes értékrendű, kohéziót teremteni és fenntartani képes struktúrát. Az egyházat fenyegető tendenciákat érzékelő főpap ennek a folyamatnak igyekezett útjába állni. Ez az egyik legfőbb oka, hogy a „*politizáló főpap*” állandó jelzőjét nevére égette a kommunista narratíva. Mindszenty Józsefnek az „*ország első közjogi méltósága*” önmeghatározását ma is sokan tekintik annak bizonyítékaként, hogy a hercegprímás nem volt képes felmérni a háború után gyökeresen megváltozott politikai, közjogi környezetet.

A Mindszenty szerepfelfogásáról szóló diskurzust ugyanakkor félrevezetőnek látom: ez a vita napjainkban is újra meg újra ismétli, és ezzel megerősíti az évtizedeken át következetesen sulykolt kommunista narratívát. A „*politizáló főpap*” szóösszetétel még a 21. század közbeszédét is csapdában tartja, és nehezíti Mindszenty József bíboros szerepének és 1956-os szavainak tényszerű értelmezését. Ez tetten érhető az utókor vitáiban is. A dolgozat bemutatja a különböző narratívákat, ugyanakkor szakítani is igyekszik velük.

A „politizált-e végül is a bíboros, vagy sem” -dilemma e dolgozat konklúziója szerint egyszerűen oldható fel: Mindszenty bíboros soha nem politizált – legalábbis, ha a

pártpolitikára, mint részérdekek képviselőjére vonatkoztatva használjuk ezt a kifejezést. A közélettel, a közjával azonban felelősségének tartotta foglalkozni – az egyház politikai érdekképviselőjének a szintjén is. Fontosnak tartotta ugyanis, hogy az ország mindenkori irányítói evangéliumi szellemben határozzák meg azt a keretrendszert, amelyben él és működik a társadalom – amely többségében a katolikus egyház hívő közösségével azonos volt Mindszenty idejében. Közéleti nyilatkozatainak mérlegre helyezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy miért, és mi ellen szólalt fel. A tárgyalt időszakban egy, a vallást nyíltan ellenségnek tekintő, és erőszakosan hatalomra törő politikai erővel szembeni állásfoglalásról volt szó. Ha a koalíciós időszakban a kor embere nem is feltétlenül számolt azzal, hogy demokrácia helyett diktatúra következik, a bíboros felismerte a veszélyt, és logikusan látta előre azt is, hogy mi következik ebből az egyház számára. A főpap fellépése ebből a kontextusból nem kiragadható.

A dolgozat által felvetett, ám meg nem válaszolt kérdések már inkább társadalomfilozófiai, mint történettudományi jellegűek. Mit tekintünk politizálásnak az egyház részéről? Milyen visszhangot ver a hívek lelkében egy egyházi vezető közéleti témájú állásfoglalása? A kommunikációban az átadott üzenet befogadása és értelmezése szükségszerűen szubjektív. Ez az oka, hogy bármely korban, bármely országban és bármely kérdésben szólal meg egy egyházi vezető – legyen szó oktatási, szociális, vagy gazdasági témákról – a fogadtatás vegyes lesz. Létezik-e egyáltalán olyan téma, amelyben állást foglalhat egy pap, egy főpap, netán maga a pápa is anélkül, hogy kevesen vagy sokan, de megkérdőjeleznék ennek jogosságát?

Erre a kérdésre azért nem születhet egyhangú válasz, mert az egyház nem elválasztható a társadalomtól. Az egyház tagjai minden országban egyúttal a társadalom tagjai is. Következésképpen a társadalom életét szabályozó törvények közvetlenül érintik a hívő közösségeket is. Bármely országban, ahol működnek egyházi iskolák, az oktatáspolitikai területén hozott intézkedések az egyházi iskolákat is érintik. Bármely országban az adott jogi és gazdasági környezet kihat a szociális kérdésekre is – a szociális területen pedig az egyháznak hagyományosan számos a teendőjük, evangéliumi küldetésük okán is. A dolgozat által tárgyalt korszakra – illetve a megelőző évszázadra – nézve így tehetjük fel a kérdést: mit tehet az egyház, ha tömegeket érintő, súlyos nélkülözésre válaszul megjelenik egy, a szociális szükségletekre megoldást ígérő, ám a spirituális szempontokat megtagadó eszme? Erre a kérdésre személyesen a pápa válaszolt – XIII. Leó pápa, válasza pedig a *Rerum novarum* enciklika volt.

Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy vajon kinek használt hajlíthatatlanságával Mindszenty. A bíboros fellépésének az adott kor folyamatai adtak jelentőséget. Amikor az egyházellenes politika az egyház hitelességének megtörésére, a tömegeknek az egyházzal történő leválasztására, és végső soron a vallás megsemmisítésére törekszik, a társadalmi reziliencia szempontjából döntő lehet, hogy van-e egy megbízható morális iránytű. A dolgozat által tárgyalt korban ezt a szerepet töltötte be Mindszenty József. Az utókor már tudja, hogy fellépése kudarcra volt ítélve – az ellenállás kifinomultabb formáihoz hasonlóan. Erkölcsi szilárdságának haszna nem gyakorlati, hanem spirituális dimenzióban mérhető. Ezért vált morális viszonyítási ponttá, és ez adott közéleti súlyt a dolgozat által vizsgált rádióbeszédnek.

A rádióbeszéddel kapcsolatosan sem azt látom a legfontosabb kérdésnek, hogy miért szólalt meg egyáltalán, és azt milyen hangvételben tette. Érdemibb kérdésnek tartom beszéde tartalmát: azt, hogy milyen jövőt vázolt fel a bíboros az ország számára. Figyelemre méltó, hogy az általa tett javaslatok nem a saját jelenkorának sémáival mutatnak párhuzamot, de már nem is korábbi, múltban ragadt gondolkodásmódját tükrözik. Ellenkezőleg: előbbre mutató elképzelések voltak, mint amilyeneket a kor el tudott viselni. Lényegében egy 21. századi, nyugati típusú demokrácia képe bontakozik ki a bíboros beszédéből, a fő szempontok alapján: szuverenitás, általános választójog, többpártrendszer – egyenlő feltételek között versengő, szabadon megválasztható pártokkal – vallásszabadság, és a magántulajdon szabadsága – a kapitalista mohóság okozta vadhajítások lenyésésével, a keresztényszocialista elvek mentén.

Mindszenty József bíboros szavainak és egyházfői szerepvállalásának részben közéleti tényezők adtak meghatározó jelentőséget: a katolikus egyház társadalmi beágyazottsága a korszak Magyarországon – és az egyházat ellenséggé azonosító kommunista diktatúra. Legalább ennyire fontos tényező azonban a bíboros személyisége is. Ezt a személyiséget azonban nem önmagában kell vizsgálnunk, hanem egy fejlődési folyamat eredményeként. Ezért, ha Mindszenty bíboros életét mérlegre helyezzük, számba kell vennünk azokat a tényezőket, a kora gyermekkori meghatározó mintákat is, amelyek oda vezettek, hogy a kis faluban született parasztgyermekből egy nagy hatású főrangú egyházi személyiség nőtt ki, aki megkerülhetetlenül áll előttünk évtizedekkel halála után, a 21. században is. Cselekedetei, szavai, egyházpolitikája – és dolgozatom témája, az 1956. november 3-i rádióbeszéde – nem érthető meg Mindszenty József, pontosabban: Pehm József, az ember ismerete nélkül.

Publikációk:

Egy elfeledett magyar zseni: Mihály Dénes, a Telehor feltalálója, Doktorandusz konferencia, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskola, Konferencia előadás, (2020) Közlemény:31669633

Omladozó fellegvár: A péceli Ráday-kastély, In: Wirth, Gábor; Köbli, Ádám (szerk.) Huncastle III. - Várak és Kastélyok III. : III. Nemzetközi Konferencia, Budapest, Edutus Egyetem (2021) 183 p. pp. 73-82. , 10 p.

"Mindszenty személye és a köréje gyűlt reakciós kör": Fokozatosan durvuló sajtóhadjárat 1945-1948 között, In: Bank, Barbara; Domján, Dániel; J., Újváry Zsuzsanna; Berek, Patrícia (szerk.) "Múlt nélkül nincs jövő" : Doktorandusz-konferenciák 2019-2020, Budapest, Szent István Társulat (2022) 380 p. pp. 101-119. , 19 p.

Ein Vergessenenes Ungarisches Genie: Dénes Mihály, Erfinder des Telehor, KRE-dit (a KRE-DOK online tudományos folyóirata) 2022/1, 2022. június 13., Paper:<http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/berek-patricia-ein-vergessenenesungarisches-genie-denes-mihaly-erfinder-des-telehor/>

Martyrdom of priests after the Hungarian Revolution of 1956 – recenzió, angol, In: Ab ovo usque ad mala – selected studies from the „Destinies and processes conference, Szerk.: Berek Patrícia, Fodor Krisztina Dóra, Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület (2023) ISBN 978-615-01-8857-7, 175. p. pp. 165-167., 3 p.